

KALUNDBORG ARKÆOLOGI FORENING

34. årgang nr. 2, maj 2021

”Karolines dysse” – fremtidsorienteret fortidsmindepleje

Lisbeth Pedersen, Kalundborg

”Karolines dysse” i Hallebyore, d. 12. juli 2020, folkemindeforfatteren Karoline Graves’ 162. fødselsdag. Den henved 5500 år gamle, og nu fredede, storstensgrav var hendes kæreste legeplads. Et par gange om året trimmer frivillige ”plejeforældre” fortidsmindet for at gøre stedet og historien synlig og så vidt muligt modvirke oldtidsmindets forfald. Montagen i det følgende omtaler nogle umiddelbare fordele, når frivillige plejefadderskaber, myndigheder, lodsejere og et aktivt foreningsliv finder sammen om at pleje og beskytte fortidsminder. Det gavner folkesundheden og brander bemærkelsesværdig natur og kulturarv i en grøn industrikommune. Foto: Lisbeth Pedersen 2020.

Gode gerninger gør godt, og frivillighed er en helbredelsesfaktor, der rangerer på linje med sund kost og motion, skriver sundhedslægen Bente Klarlund Pedersen i sin nyeste bog. Hun henviser til, at befolkningsundersøgelser fra 136 lande dokumenterer tendensen, og at canadisk forskning peger på, at bare en times frivilligt arbejde om ugen giver bedre helbred (Pedersen 2020). I det følgende vover jeg påstanden, at frivillig fortidsmindepleje kan være vejen til mange glæder over veludført arbejde og gode oplevelser i natur og landskab. Subjektivt og pjattet måske. Seks eksempler på frivillig fortidsmindeomsorg i Kalundborg Kommune underbygger udsagnet og frister måske til at blive fortidsmindeplejer på andre af kommunens 765 fredede fortidsminder.

Pionererne

Peter Hermann, Kalundborg hører sammen med Karen Vestergaard og Erik Lund-Andersen på Lindehøjgård ved Kirke Helsingø til blandt pionererne i kommunens korps af frivillige fortidsmindeplejere. Peter Hermann begyndte i 00'erne at trimme Slånehøj, der ligger op til familiens sommerhusgrund ved Nyrupvej i Kalundborg. Han fældede træer i opvækst og skar vilde roser og brombærbuske ned på en jættestue med to kamre, som Vestsjællands Amt passede indtil kommunalreformen i 2007. "Plejefar" Peter tager fortsat hånd om monumentet, der er en sjælden type på landsplan undtagen i Kalundborg Kommune. Her ligger den største koncentration af de 57 dobbeltjættestuer, som var registreret i Danmark i 1957 (Brøndsted 1957). Tidligere tilbød Slånehøj også på et spektakulært udsyn over Kalundborg fjord i syd og mod Kattegat i nord (1). Monumentet ligger fortsat let tilgængeligt mellem udstykninger og gamle granplantager ved indkørslen til Nyrupvej 119-125, men uden udsigt over fjorden.

Også Erik Lund-Andersen, Kirke Helsingø begyndte for år tilbage at drage omsorg for et fortidsminde på sin ejendom. Med le rundbarberede han den 6 meter høje og 30 meter brede, kuppelformede Lindehøj. Senere fjernede Erik og Karen buske og klippede græsset med hækkesaks. En tjans, som en entreprenør nu står for med buskrydder. Karen og Erik eftertrimmer med elektrisk hækkeklipper, så den kuplede grav-

Slåenhøj nr. 25 på kortet. Nyere forskning har på landsplan opgjort 77 dobbeltjættestuer, inklusiv sløjfede anlæg. Hovedudbredelsen ligger på Sjælland, fortrinsvis i Kalundborgområdet nord for Tissø og vest for Jyderup. Scannet efter Nissen 2009.

høj ligger med knivskarp profil, markant i landskabet og et 180 graders vue over Storebælt (2).

I 2013 påtog David Barry sig så plejefadderskab af Vriedysse i udkan-
ten af et kommunalt udstykningsområde i Kalundborg bys nordlige ud-
kant. Her knejser dyssen monumentalt på toppen af Herredsåsen og
midt i synsfeltet fra hans køkkenvindue. David fjernede buske og slog
græsset for at nyde sin specielle udsigt. Han fik senere organiseret en
parkeringslomme med stiadgang fra den nye vejføring 'Herredsåsen',
så også forbipasserende fik adgang uden at skulle gå over private

grundarealer. Indsatsen lønner sig. Fra toppen af Herredsåsen opviser Vriedysse både et havkig mod nord tværs over Røsnæs til Sejerøbugten og indkig mod syd til industrierne ved roden af Asnæshalvøen og Kalundborg fjord. Og herfra komponerede en af dansk guldalders bedste kunstmalere, J. Th. Lundbye, i 1839 et uberørt fjordkig i sit ikoniske billede af stendysen.

Medlemmer af Kalundborg Arkæologiforening udvidede plejeprojektet i 2019. De frilagde dele af stendiger, som fra arilds tid har dannet skel mellem Raklev og Vor Frue sogne. Dermed synliggjorde de sten- og jorddiger som elementer, der markerer gamle administrative inddelinger i landskabet. Efterfølgende udarbejdede David Barry i samarbejde med Kalundborg Kommune informationstavler, som forbilledligt formidler 'tophistorier' fra Herredsåsen.

Bagest i bladet eksemplificerer Gadehøj ved Tystrup, hvordan frivillige grønne entreprenørskaber også kan foregå i samarbejde mellem en forening, en lodsejer og Kalundborg Kommunes Afdeling for Natur og Miljø. Medlemmer af Kalundborg Arkæologiforening plejer selve højen, mens lodsejeren trimmer græsset i en bræmme omkring højkannten (3). Tilsammen følger de et særligt kulturhistorisk perspektiv til det flade landskab vest for Tissø. Set fra landevejen kan den plejede Gadehøj minde om de talrige bronzealderhøje, som vides blev ryddet af vejen for henved 2500 år siden for at skabe plads til jernalderens og vikingetidens stormandssæder og handelspladser vest for Tissø.

Fortidsminder og fællesskaber til alle tider

Når det gælder bronzealderbefolkningens fornemmelser for monumentale virkemidler, ligger Bavnen i Eskebjerg i særklasse, både hvad angår størrelse og placering i landskabet. Den pompøse høj, der måler 8 meter i højden og 40 meter i tværmål, imponerer med en vidtrækkende udsigt mod Vesterlyng og Saltbæk Vig. En placering man på et tidspunkt også har udnyttet som signalsted, deraf navnet. Bavn betyder vedstabel, altså en brændebunke, man antændte, når der var fare på færde.

Bavnen ved Eskebjerg, set fra Alleshavevej. Fortidsmindet ejes af Kalundborg Kommune, og en offentlig sti fører fra landevejen langs et markskel op til megahøjen. Højens forpjuskede fremtræden har foranlediget den lokale beboerforening til at få aftaler med Kalundborg Kommune om, hvordan monumentet kan præsentere sig bedst muligt i landskabet. Foto: Lisbeth Pedersen 2021.

Alene ud fra dimensionerne kan Bavnen måle sig med nogle af landets allerstørste gravhøje fra bronzealderens ældre perioder. Det vil sige i århundrederne omkring 1500-1300 f.Kr., hvor høvdingeslægter opførte monumentale høje som gravsteder for samfundets overhoveder.

Storhøjen overrasker også med de mange sten, som stritter ud af overfladen. Et sted er de stablet til et lille, stensat gravkammer fra bisættelse af en urnegrav, formodentlig i den yngre del af bronzealderen.

Fordybninger i toppen og højoverfladen afslører, at gravrøvere har været på spil for at hente kostbart gravudstyr i Bavnens centrale dele. Tidligere lokkede myter og sagn da også med en stor skat, hvis man gravede i højen uden at sige et ord. Der er åbenbart noget om snakken. En

nat fandt nogle karle i dybeste tavshed en stor kobberkedel, men så råbte én, at byen brændte. Kedlen forsvandt, og Eskebjerg står, som den plejer.

Nu om stunder indbyder Bavnen til fællesskab og sammenhold. I begyndelsen af 1900-årene indrettede Eskebjerg Forskønnelsesforening højen som forsamlingssted. Den tilføjede en stentrappe til toppen, hvor byens hornorkester i en årrække spillede hver pinsemorgen. For tiden holder spejderne fuldmånemøder på megahøjen, og beboerforeningen i Eskebjerg arbejder for at fremme det kommunalt ejede fortidsminde som turistmål. Og ikke uden grund for udsigten imponerer.

Ærgerligt nok afslører et besøg i skrivende stund et monument, der trænger til at blive plejet. Her skygger buske, krat og træer i opvækst ikke kun for udsigten. De hæmmer rent faktisk fremvækst af en slidstærk græsvegetation, der kan beskytte højoverfladen mod jorderosion. Tykke trærødder vokser tillige ind i jordhøjen og kan ødelægge endnu bevarede grave. I værste fald kan de splitte monumentet ad, hvis de vælter i stormvejr, og rødderne brækker op. Forfaldet taler sit eget sprog, når besøgende kradser i overfladen på informationsskiltet, hvor skorper af lav har bredt sig. Den opmærksomme læser vil da opdage, at teksten er fejlbehæftet indtil det misvisende.

Vestsjællands Amt havde indtil kommunalreformen i 2007 ansvaret for at pleje Bavnen. Nu skal Kalundborg Kommune, som ejer, stå for plejen for at beskytte fortidsmindet mod forfald. Dertil kommer et påtrængende behov for en ny informationstavle, der holder højens historie i hævd. Og Bavnen forpligter. På hjemmesiden 'Discover Denmark' anbefaler Den Europæiske Landbrugsfond for udvikling af landdistrikterne nemlig den monumentale megahøj som et seværdigt besøgsål i det danske landskab. Bavnen er også planlagt som besøgssted på Istidsruten, der er en 390 km lang cykel- og oplevelsesrute i Nordvestsjælland. Her ligger Bavnen som et kærkomment sted at stoppe og strække benene på den offentlige sti, der fører fra landvejen op til toppen af Bavnen.

Dysseplejemor

De nævnte eksempler på fortidsmindeomsorg og grønne hænder i Kalundborg Kommune bidrager ikke kun med gode gerninger for at hjælpe lodsejere med at passe fredede fortidsminder. Lige så vigtigt er det, at omsorgsarbejdet beskytter vidt forskellige fortællinger om kalundborgegnens kulturarv til gavn og glæde for dem, der ser på monumenterne i dagligdagen, og for dem som oplever egnen som turister.

Det inspirerede mig til at blive privat plejemor af en tilgroet og forpju-sket stortstensgrav på en jordlod ved kanten af Lille Åmose. Fortidsmindet ligger i et relativt ubekendt hjørne af Kalundborg Kommune, hvor den landskendte folkemindeforfatter, Karolines Graves (1858-1932) voksede op i 1860'erne. Karoline omtalte dyssen som sin ”kæreste legeplads”, og hendes mor boede på jordlodden i samfulde 55 år (Graves 1927). For en arkæolog, der let lader sig fascinere af fredede fortidsminder som fortællesteder, danner jordlodden med dyssen et ideelt match mellem plejeadoption af et fortidsminde og naboskab til et område, der rummer kulturarv af international betydning (Pedersen og Andreassen 2000; Fischer & Pedersen 2005).

Karolines dysse, set fra nordøst. Før plejeindsatsen skyggede et træ over monumentet, der var så overvokset af tæt græs, så overliggeren fra gravkammeret kun lige kunne anes i jordhøjens højre side. Foto: Lisbeth Pedersen 2019.

Karolines dysse, frilagt, set fra sydvest. "Plejefar" Anders beskærer træet, så kronen ikke fanger vinden, vælter og river fortidsmindet op. Træet står nu som pejlemærke til stengraven i forgrunden. Foto: Lisbeth Pedersen 2020.

Plejeprojektet begyndte i marts 2020 med Anders Fischer og Morten Gøthche som "legekammerater". Sidstnævnte er Karoline Graves' oldebarn. Forud var gået knapt et år med at skabe de administrative rammer for plejeadoptionen. Godset Frihedslund, der ejer jordlodden, stillede sig yderst positiv over for projektet. På den baggrund sendte jeg ansøgning og plejeplan til Kalundborg Kommune, der vejleder i den rette fortidsmindepleje. Forvaltningen anbefalede, at godset og jeg indgik en forpligtende skriftlig plejeaftale for et åremål. Med den i hånden adopterede jeg fortidsmindet og fungerer som plejemor i 5 år med mulighed for forlængelse. Aftalen indebærer, at vi opstammer et træ samt slår græs og opvækst, også i randzonen, et par gange om året. Alt afklip bliver fjernet, så næringsstoffer ikke ophober sig på fortidsmindet og forrykker vegetationens sammensætning uhensigtsmæssigt. Samtidig holder vi et pilekrat, som skyder op ca. 20 meter nord for monumentet, i ave, så man kan se dyssen fra markvejen og tomten af Karolines barndomshjem.

Når dagens plejedont er afsluttet, indbyder Karolines dysse til at slappe af for at nyde naturen og stilheden over en kop medbragt kaffe og ofte også med en kikkert. For havørne, rørhøge og glenter svæver jævnlige i luftrummet og overvåger alle bevægelser på landjorden. Sådanne stunder optimerer oplevelsen af fortidsmindet i det åbne land og underbygger sundhedsforskernes ord om, at gode gerninger, motion og frisk luft gør godt. Og så stiller sundhedslægerne tilmed én i udsigt, at det kan være vejen til et længere liv med færre skrantår! (Pedersen 2020).

Fortidsmindet

Karolines dysse har frednings-nr. 322214 i Buerup Sogn, Løve herred, Kalundborg Kommune. Den ligger på kanten af Lille Åmose, for enden af en privat fællesvej, ved Orevej 2. Monumentet blev registreret af Nationalmuseet i 1892 i forbindelse med det første landsdækkende tilsyn med oldtidsminder fra 1873-1920. Berejseren var Carl Fredstrup, der var museumsassistent på Nationalmuseet (Ebbesen 1985).

Dyssen på Karolines barndomslod omtalte han som: *"Rester af en Runddysse. Randstenene ere blevne indvæltede paa den stærkt afgravede Jordforhøjning og sammenblandede med Kammersten, saa at en Opmåling er umulig"*.

Igen i 1940 besøgte en medarbejder fra Nationalmuseet dyssen, der blev tinglyst fredet med ordene: *"Rest af Dysse. Rest af to Kamre (?); af det ene er 2 Bæresten (?) og Dæksten bevaret. Højresten 6x6, 1 m høj. 1 større Træ."*

Begge tilsynstekster afslører, at der er tale om et delvist ødelagt megalitkammer, som ved fredningen blev bedømt til at være en dyssetomt i en rund jordhøj. I sin nuværende plejede form fremtræder fortidsmindet snarere som en aflang, beskadiget jordhøj med flere randsten langs højkanten. I højens vestlige ende forekommer rester af et lille ovalt stenkammer, hvor en af dækstenene fortsat hviler på to bæresten. Andre overliggere og bæresten er enten skredet ind i kammeret, ud til siden eller helt fjernet. I højens østlige og mere forstyrrede del

forekommer adskillige mindre sten, der kan være resterne af en indgang, der åbner sig mod øst.

Som kuriosum skal nævnes, at der forsat vokser et træ, en tjørn ved fortidsmindet. Den skal dog fjernes, hvis der opstår fare for, at rødderne ødelægger gravmindet, eller træet bliver så stort, at der er fare for at det vælter og river gravhøjen op.

Jordhøjen har aldrig været undersøgt af arkæologer, men dens nyligt frilagte form og stenenes placeringer tegner konturerne til en såkaldt stordysse eller måske en lille jættestue. Gravmonumentet er i så fald rejst omkring 3500 f.Kr over et fremtrædende medlem af de tidlige bondeslægter, som dengang koloniserede og dyrkede de lette jorde langs Lille Åmoses østlige bred.

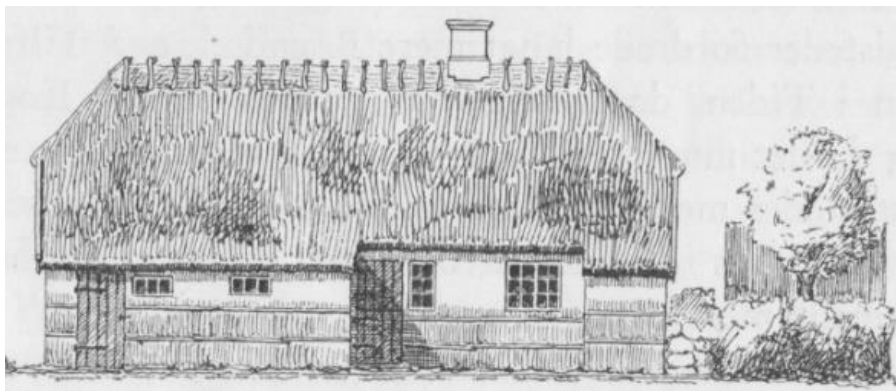
Nu om stunder fremtræder monumentet lettere molesteret. Det kan vi formentlig klandre Karoline Graves' far for. I 1918 skrev hun en avisartikel om hør dyrkning. Her fortalte hun også om sin far, der en vinter, da hun var barn, flyttede jord med hjulbør fra en del af marken til et hjørne af engen for at forbedre mulden. Hest og plov havde han ikke råd til, så han lod græstørvene ligge, indtil de rådnede, hvorefter han såede hør. Høsten var uovertruffen det første år. Derefter klingede udbyttet hurtigt af (4).

Husmandsliv

Karolines familiekrønike på stedet er kort fortalt, at det nygifte par, Jacob og Maren Jensen, lejede en jordlod og et engstykke ud til Lille Åmose, af Frihedslund i 1846. Godset, der ligger ved Tissøs østlige bred og henved 15 km fra husmandsstedet, havde dengang større jordtilliggender i Hallebyore for at få adgang til tørvebrændsel, frodige græsgange og arbejdskraft. Det unge par betalte både et kontant indskud og en årlige leje for den 3 tdr. land store jordlod. Derudover forpligtede Jacob sig til at arbejde 6 dage om året som tømrer på godset og til at hjælpe med høsten i 6 dage. Han kunne grave tørvebrændsel i mosen til eget brug mod, at han skar tørv til godset. Familien måtte også sætte et par køer på græs i mosen om sommeren, som Maren og

børnene passede sammen med godsets dyr. For at klare dagen og vejen tjente Jakob også penge som omvandrende tømrer og var bl.a. med til at bygge Slagelses første station i vinteren 1855-56. Maren vævede for folk og fungerede som klog kone.

Parrets 3 tdr. land store jordlod, der svarer til godt halvanden fodboldbane, ligger fortsat klart markeret i landskabet. Her overtog det unge par en hustomt med en god brønd og opførte et hus af genbrugsmaterialer fra en gammel lade. En kvægvanding og nævnte dysse optog også en del af jordlodden, som parret skulle dyrke for at skaffe brød og grød til familiens underhold. Det var Marens opgave at strække afgrøderne, så de rakte både til mad hele vinteren og som korn til udsæd næste forår. Engstykket leverede hø til 1-2 køer. Parret holdt gæs, en gris og havde et bistade. De dyrkede desuden kartofler, porrer, persille, selleri, timian, løg, kål, rødbeder, gulerødder og sennep. Fra tid til anden blev der serveret enten købesild eller ferskvandsfisk fra åen. Med denne beskedne kostplan brødfødte parret otte børn. Et barn døde som spæd og fire andre under en mæslingeepidemi 1861-62.

H. Zangenbergs tegning fra 1920 af det lille husmandssted efter anvisninger fra Karoline Graves. Her vist fra sydsiden, som vendte ud mod jordlodden og dyssen. Familien boede i husets højre halvdel; stald, lo og værksted lå i den til venstre. Efter Ved Halleby Aa, 1921.

Kig fra fællesvejen mod syd til dyssen. Solsikkerne markerer hjemmets omtrentlige placering. Synsvinklen svarer stort set til Karolines udsigt fra køkkendøren mod dyssen. Den lå før plejeindsatsen skjult af pilekrat og en omfangsrig trækrone (rød pil). Foto: Lisbeth Pedersen 2019.

Langt fra alle husmandsfamilier i Hallebyore kunne stille sig tilfreds med sådanne spartanske levevilkår. Flere i nabolaget solgte deres ejendele og udvandrede til USA i perioden 1856-1868 (Pedersen & Andreasen 2000). Karolines storebror fulgte efter i 1873. Da faren døde 15 år senere, drev mor-Maren lodden med hjælp fra en plejesøn, indtil 1891, hvor hun 71 år gammel, fik tildelt tidens nye og revolutionerende samfundsgode: aldersrente, altså folkepension. Den beløb sig til 69 kr. årligt, hvad der også dengang var et beskedent beløb, og hun flyttede ind hos sin ældste datter. Her var svigersønnen også aldersrentenyder, så tilsammen rakte ydelserne længere. Huset i Hallebyore forfaldt og med tiden lagt øde (Graves 1921 og 1927; se også note 5).

Med det resumé af husmandsfamiliens nøjsomme kår på jordlodden in mente kan Karolines far have haft mange gode grunde til at forbedre markerne med jord fra gravhøjen. Om han stoppede, fordi det ikke kunne svare sig, fordi godset sagde stop, eller fordi folketroen sagde, at det bragte ulykke at sløjfe oldtidsminder, får stå hen i det uvisse.

Forfædres spor i stort og småt

Karolines dysse danner langt fra det eneste spor af stenalderbønderes færden omkring Lille Åmose. Oplysninger fra amatørarkæolog Max Raffn's opsamlinger fra markerne mellem Hejrebjerg Skov og Askvad Skov viser i stort og småt, hvor nogle af egnens første bønder slog sig ned for at dyrke jorden for mere end 5500 år siden. Derudover viser opslag under Fund og Fortidsminder på Slot- og Kulturstyrelsens hjemmeside vej til flere andre megalitter, som stenalderbønderne opførte nær deres bopladser for at holde retten til jorden i hævd omkring Hallebyøre. Og så rummer Lille Åmose talrige spektakulære offerfund fra denne epoke af Danmarkshistorien (Fischer & Pedersen 2005).

Et 18 cm langt nakkestykke af sleben, spidsnakket flintøkse fra tidlig bondestenalder. Øksen er tydeligvis knækket under brug og kasseret på den sandede revle, som Karoline Graves' forældre dyrkede årtusinder senere. Max Raffn's privatsamling. Foto: John Lee, Nationalmuseet.

Heldigvis har Max Raffn ikke kun haft øje for oldtidsfund. Han har også samlet talrige genstande op fra tomten af Karoline Graves'

barndomshjem. Det er takket være Max' omhu for nyere tids kulturarv, at vi også kan indkredse Jakob og Maren Jensens beskedne husmandshjem fra midten af 1800-tallet (6).

Brudstykker af porcelænsdukke, fundet på tomten af Karolines Graves' barndomshjem. Max Raffn's privatsamling. Foto: Lisbeth Pedersen 2014.

En historie blev til fem fortællinger

Historien om husmanden i Hallebyøre, der formentlig flyttede jord fra et fortidsminde for at forbedre sin jord, førte den nysgerrige dysseplejemor ind på et historiespor, der formidler fem fundamentale fortællinger om mennesker ved mosen. De afslører, hvordan et fortidsminde kan indgå i et konglomerat af fortællinger om en egnens kulturhistoriske karakteristika.

P. - pladsen ved Mødestedet, egnens særegne medborgerhus, tilbyder udsyn over landskabet. Huset blev opført af en kreds af Hallebyøreborgere i 1893. De ville sikre sig et forsamlingshus, hvor de uensuret kunne tage del i tidens folkeoplysning og hede debatter mellem

landets højre-konservative gårdmands- og godsejerstyre og den venstre-liberale opposition, der krævede demokratiske rettigheder.

Mødestedet ligger i en enklave af små gårdbrug, der i 1800-tallet blev opført på et tidligere overdrev, som landsbygårdene i ”Halbye”, ved nuværende Hallebygård, havde benyttet til fælles græsning. Jorden blev omkring år 1800 lagt under godserne langs Tissøs østlige bred. Lidt efter lidt oprettede herregårdene talrige små jordbrug til husmænd og daglejere, der ryddede udmarken for sten, krat og træer for at dyrke jorden. Som nævnte tidligere betalte de deres indskud og husleje ved også at arbejde for godserne.

Fra Mødestedet fører en privat fællesvej ud til kanten af Lille Åmose og Naturpark Åmosen. Her kan man fra lågen til en stor kvægfold se ud over et mosedrag, hvor stenalderbefolkninger i årtusinder har lagt offergaver i sumpene for at sikre overnaturlige væsners velvilje. Sine steder med våde tørvelag gemmer Lille Åmose fortsat talrige redskaber, madrester, menneskelig og kunstgenstande. Sidstnævnte foreligger ofte i kvaliteter og omfang, der er unikke i nordeuropæisk sammenhæng.

På vejen til mosen passerer man dyssen og jordlodden med fortællingen om husmandsfamilien, der ikke havde råd til at følge naboerne til USA. De forblev på hjemstavnen og måtte slide for et sparsomt udkomme. I den sammenhæng ligger den plejede dysse som et holdepunkt for Karoline Graves’ hverdagshistorier om folkelivet blandt småkårsfolk på egnen omkring Tissø i 1800-tallet. Dyssen ligger dog først og fremmest som fredet fortidsminde over de tidligste bønder, der begyndte at dyrke jorden for henved 5500 år siden og byggede megalitter for at hædre slægten og hævde retten til jordene.

Kort sagt, Karolines dysse står som et kulturhistorisk pejlemærke i landskabet for to væsentlige nedslag i Danmarkshistorien: Det ene rammer perioden for snart 6000 år siden, da bondesamfund indvandrede for at tilrane jord. Det andet berører så afgørende problemer omkring jordfordeling i 1800-tallet, at mange valgte at stemme med

fødderne og udvandrede til USA for at købe jord til arv og eje og tage del i landets styre fremfor at slide for udkommet og kæmpe for demokrati i Danmark.

Grønne entreprenørskaber – kulturarv, landskaber og natur

Reglerne for pleje af fortidsminder finder man i Museumsloven med tilhørende bilag. Slots- og Kulturstyrelsen har tilsynsmyndigheden og skal give dispensation til særlige plejeformer som fx afbrænding. Med kommunalreformen i 2007 overtog de nye storkommuner visse dele af administrationen af fortidsmindepleje fra amterne. I praksis kan kommunerne vælge at pleje og formidle fortidsminderne efter aftale med ejere og brugere af ejendommen. Ejere og brugere af fortidsminder kan også selv forestå plejen efter vejledning fra de respektive kommuner om, hvordan de grønne entreprenørskaber skal foregå. I Kalundborg Kommune tager Afdelingen for Natur og Miljø hånd om plejeplanerne. De har til formål at skabe, fremme og ikke mindst vedligeholde en slidstærk vegetation, som kan forebygge erosionsskader og give fortidsminderne en optimal fremtræden i landskabet og umiddelbare omgivelser (Dehn 2009). Ved flere af de plejede fortidsminder kan der stå informationstavler, som Vestsjællands Amt satte op i 1980'erne som led i plejeaftalerne. Også de bør udbedres efter behov.

Udvælgelseskriterierne for de omtalte frivillige plejefadderskaber er styret af tilfældigheder så som 'plejeforældrenes' bopæl og forskningsinteresser. Ikke desto mindre afspejler de både specialiteter og mangfoldigheder i kalundborgegnens kulturarv. Nok så væsentligt er det, at de ligger i vidt forskellige landskabstyper med besøgsværdig natur. Vriedysse forener således oldtidshistorie med et landmærke til dansk kunsthistorie. Lokaliteten visualiserer også gamle administrative skel i terrænet. Nok så væsentligt byder Vriedysse på et instruktivt vue over det kuperede landskab, som indlandsis skubbede op for ca. 18.000 år siden og formede den stærkt kuperede Røsnæshalvø. En tophistorie, som ejeren, Kalundborg Kommune, nu har valgt at synliggøre og formidle med informationsskilte.

Jættestuen Slåenhøj ligger også bynært på samme højderyg. Den hører til kommunens eksklusive gruppe af dobbeltjættestuer fra bondestenalderen. En lokal borger passer her et sjældent mindesmærke af usædvanlig konstruktion. Da man i slutningen af 1800-tallet forsøgte at fjerne monumentet, dukkede der oldsager op. Stedet blev fredet som oldtidsminde, men fundhistorierne venter på at blive fortalt.

Slåenhøj, dobbeltjættestue, en Kalundborgspecialitet. Personen står i det delvist ødelagte nordkammer. Fortidsmindet blev i Corona-året 2020 indarbejdet i en ca. 7 km lang vandretur, der runder ikke færre end 7 megalitter i Kalundborgs nordlige udkant. Foto: Lisbeth Pedersen 2020.

Ved Eskebjerg bidrager Bavnen, det pompøse monument fra bronzealderen, tilsvarende med særlige indfaldsvinkler til kommunens kulturarv. Den fortæller fremdeles om oldtidsminder som interessefællesskab i lokalsamfund. Det være sig som gravmonument for en af egnens høvdingeslægter, varslingssted i ufredstider og som midtpunkt for landsbysammenhold. Og så formidler den tidligere tiders myter og sagn, der virkede som værn mod gravrøvere og destruktion.

I kontrast til nævnte historiesteder i højderne, der imponerer med havudsigter, befinder Karolines dysse sig i kommunens indland ved det lavtliggende mosedrag, Lille Åmose, i Hallebyådalene. Her ligger

kulturmiljøer af international betydning og bevaringsværdige naturtyper som perler på en snor og fortæller om samspillet mellem mennesker og natur fra tidernes morgen og til nutiden. Særlige forskningsinteresser har her inspireret til en omsorgsaftale mellem en kulturhistoriker og en lodsejer om pleje af et fortidsminde, der danner omdrejningspunkt for to væsentlige kapitler i dansk landbrugshistorie.

Følger man Hallebyåens løb videre i vestlig retning til gravhøjen, Gadehøj vest for Tissø, befinder man sig i et påfaldende fladt morænelandskab, som indlandsisen jævned ud for godt 16.000 år siden. Fortidsmindet er et af de sidste spor af en gruppe af for længst forsvundne bronzealderhøje. Det markerer, hvordan den gode landbrugsjord på sletten ud til Storebælt har været intensivt udnyttet i mere end 3500 år. Her følger en plejeaftale mellem en privat fortidsmindeejер og arkæologiiinteresserede borgere et kapitel om bronzealderen til Tissø-områdets bemærkelsesværdige bebyggelseshistorie (Mathiassen 1959; Jørgensen 2013).

Derfra slynger Hallebyåen sig på sin vej til Storebæltskysten gennem landbrugsområder med talrige landsbynavne, der ender på -løse, -inge, -um, -lev og -by. De har rod i jernalderens og vikingetidens landsbybebyggelser langs Storebæltskysten (Olesen 2013). Og her markerer lodsejeren med sin fintrimmede, kuplede Lindehøj måske et usædvanlig højt jættestuekammer i den megalitgruppe, som omgiver Dalby. Hvis der da ikke ligefrem er tale om en høvdingegrav fra vikingetiden, som blev opført tæt ved en samtidig bebyggelse, såfremt man agter på endelsen -by i landsbynavnet, Dalby.

Frivillig fortidsmindepleje – samfundshjælp og selvhjælp

Fredninger skal skærme væsentlige kulturminde fra fortiden mod at blive ødelagt og forsvinde. Hvert fortidsminde er uerstatteligt. Der bliver ikke flere. Forsvinder de, slettes viden for altid.

Kalundborg Kommune rummer ikke færre end 765 fredede fortidsminde. Som ejer er kommunen direkte ansvarlig for pleje af 11½ fortidsminde på kommunal ejendom. Det halve deler den med en privat

lodsejer. Ved kommunalreformen i 2007 overtog kommunens afdeling for Natur og Miljø også plejeansvaret for henved 50 fortidsminder, som Vestsjællands Amt havde plejet og formidlet siden 1980'erne. Kommunens miljøafdeling reviderer med jævne mellemrum plejeplanerne og sender dem i licitation blandt grønne entreprenørfirmaer, der plejer fortidsminderne på åremål (7).

Tilsammen tager Kalundborg Kommune og de frivillige plejefadder-skaber hånd om ca. 9% af det samlede antal fredede fortidsminder i kommunen. Hvad angår de resterende godt 700 fredede fortidsminder, så kan ejerne selv vælge at stå for plejen efter aftale med kommunen om, hvordan plejen skal foregå. Og så er det vigtigt, at førstegangsplejen følges op, ellers kan den gøre mere skade end gavn. I flere af landets kommuner hjælper et korps af frivillige med at pleje fortidsminderne. Nogle kommuner udlåner ligefrem udstyr fx buskrydder og græsslåmaskiner.

Artiklens eksempler på frivillig og selvhjulpen fortidsmindeomsorg passer samlet set mindre end 1 % af de fredede fortidsminder i Kalundborg Kommune. De få og tilfældigt udvalgte lokaliteter fremhæver ikke desto mindre kommunen som en egn i Danmark, hvor varierede og seværdige natur- og landskabstyper indrammer talrige væsentlige indfaldsvinkler til landets kulturarv. Nok så vigtigt viser plejefadder-skaberne, hvordan borgeres interesser for at bevare og beskytte en egns kulturminder giver oplevelser for hvermand, der opsøger naturen i ferier, eller som i forbifarten bare nyder fortidsminderne som fælles kulturarv.

Her kan Kalundborgegnen tilbyde talrige oplevelser. Fortidsminderne i det åbne land omfatter alt fra bopladser, dysser, jættestuer, gravhøje, stenrøser, bautasten og runesten fra oldtiden til historiske skanser, voldsteder og mindesteder fra nyere tid. For år tilbage førte artiklens forfatter tilsyn med fredede fortidsminder i store dele af nuværende Kalundborg Kommune i regi af Fredningsstyrelsen. Det omfattede også stillingtagen til fortidsmindernes formidlingsmæssige og landskabelige værdier. Et overblik, som siden er suppleret med detaljeviden

fra arbejde som arkæolog på Kalundborg og Omegns Museum og som selvstændig kulturhistorisk konsulent. Med de erfaringer i bagagen står forfatteren inde for kommunens mange særlige og til tider overraskende fortællinger om samspillet mellem mennesker og natur fra tidernes morgen og til nutid.

Flere bidrager tillige med væsentlige fortællinger til landets kulturarv. Adskillige afspejler kulturhistoriske egnskarakteristika. Atter andre fortæller om folks almindelige levevis gennem tiden. I den henseende er der meget at være stolte over, tage hånd om og reklamere for. Hvad sidstnævnte angår, så tjener de nyligt opstillede informationstavler ved Vriedysse som forbilleder for, hvordan formidling gør historierne konkrete og kulturarven synlig i landskaber med særlige kvaliteter.

Men naturen går sin gang, også på fredede fortidsminder. De vokser uafsladeligt til med højt græs, buske og træer, hvis ikke de bliver passet og plejet af grønne hænder. En tur ud i landskabet afslører, at en del flere end de 9% af kommunens fortidsminder, som for øjeblikket er underkastet pleje, trænger til plejeomsorg og formidlingsboost. Det pointerer behovet for at få revurderet den liste af fortidsminder, som Vestsjællands Amt valgte at pleje for mere end 35 år siden.

En sådan revurdering falder fint i tråd med de højaktuelle samfundsinteresser for at udvikle natur- og kulturoplevelser, som mange kommuner i disse år stimulerer for at forbedre folkesundheden og tilskynde borgerne til mere bevægelse. I den sammenhæng tilfører de praktiske aktiviteter, som fx frivillige plejefadderskaber af fortidsminder, ikke kun kulturelle merværdier for samfundet. Nok så vigtigt leverer plejeengagementerne natureliksir til sundhedsforskernes løfter om, at gode gerninger, frisk luft og motion giver et længere liv med flere gode år. I den sammenhæng kan foldere, rutekort og informationsskilte invitere hvermand til at give sundheden et boost ved at gå til historie i naturen og lære om tider før vor egen.

Et korps af frivillige fortidsmindeplejere kan dog langt fra overkomme at pleje og beskytte samtlige 765 fredede fortidsminder i Kalundborg

Kommune. Der er behov for en grundlæggende offentlig finansiering og ikke mindst nye, samlede vurderinger af plejebehov, formidlingsinteresser og visioner for fremtiden. Med dem i hånden vil offentlige myndigheder, lodsejere, private fortidsmindeplejere, erhvervslivet og naturcentre kunne gå sammen i grønne partnerskaber, der har til formål at pleje og beskytte Kalundborgegnens fortidsminder. I fællesskab vil de ikke kun sikre kulturarven for fremtiden. De tilfører også seværdige kulturelle og naturbetingede merværdier til Kalundborgs brand som grøn industrikommune. Det vil tilmed gavne folkesundheden og glæde hvermand i hverdagen.

"Slægt skal følge slægters spor." Fortidsmindeplejer Morten Gøthche lever både op til salmedigterens lovord og sundhedsforskernes forskrifter om gode gerninger og frivillighed, når han passer oldtidsmindet, hvor hans oldemor legede i 1800-tallet. Foto: Lisbeth Pedersen, 2020.

Noter

1: Venligst meddelt af Peter Hermann i mail af 26/11, 2020

2: Venligst meddelt af Erik Lund-Andersen og Karen Vestergaard, Lindehøjgård i mails af 24, 25 og 30/11, 2020

3: Supplerende oplysninger fra Søren Th. Rasmussen er venligst meddelt i mails af 1. og 2. dec. 2020

4: Karoline Graves' samling af avisartikler i indgår i igangværende forberedelse til biografi om folkemindeforfatteren Karoline Graves. Udklipsbøgerne er udlånt af familien

5: Brevsamlinger i Dansk Folkemindesamling og på Håndskriftsamlingen, Det kongelige Bibliotek

6. Max Raffn takkes for hyggeligt samvær gennem årene og for beredvilligt at stille oplysninger om sine mange fund til min rådighed

7. Venligst meddelt af Peter Jannerup, Kalundborg Kommune, Natur og Miljø i mails af 1 og 2/12 2020.

Tak til alle, der har bidraget med informationer og kommenteret på tidligere versioner af artiklen. En særlig tak til godset Frihedslund for adgang til at pleje Karolines dysse. Og tak til Anders og Morten for konstruktivt og hyggeligt medplejerfadderskab. Morten og familie takkes tillige for at stille omfattende og nye kildematerialer om oldeforældrenes liv og levned til rådighed for mine undersøgelser af folkelivet i Hallebyore i 1800-tallet.

Yderligere inspiration foreligger på *kulturarvsforening.dk*: Danmarks Kulturarvsforeningen, Danske Fortidsminder fremmer forståelsen og bevaring af Danmarks jordfaste kulturarv.

Litteratur

Brøndsted J. 1957: *Danmarks Oldtid*. København.

Ebbesen, K. 1985: *Fortidsminder i Danmark*. Fredningsstyrelsen. København.

Dehn, T. 2009: *Vejledning om pleje af fredede fortidsminder*. Kulturministeriet. Kulturarvsstyrelsen.

Fischer, A. & Pedersen, L. 2005: *Kulturarv i Naturpark Åmosen-Tissø*. Styringsgruppen for Naturpark Åmosen-Tissø i samarbejde med Kalundborg og Omegns Museum og Nationalmuseet. Centraltrykkeriet Viborg.

Graves, K. 1921: *Ved Halleby Aa*. H. Ussing red. København.

Graves, K. 1927: *En almuekvindes liv*. Roskilde.

Jørgensen, L. m.fl. 2013: Vikingetidens kongsgård ved Tissø. Kult samlings- og markedsplads gennem 500 år. I: *Menneskers veje – Kulturhistoriske essays i 100-året for Kalundborg Museum*. L. Pedersen red. Narayana Press, Gylling.

Mathiasen, T. 1959: *Nordvestsjælland oldtidsbebyggelser*. Nationalmuseets skrifter. Arkæologisk-Historiske Række VII. København.

Nissen, M. 2009: Dobbeltjættestuer i Vestsjællands Amt. I: *Plads og rum i tragtbægerkulturen*, red. Almut Schülke. Det kongelige Nordiske Oldskriftselskab.

Olesen, R.S. 2013: Mellem bælt og mose. Om stednavne i det vestlige Sjælland. I: *Menneskers veje – Kulturhistoriske essays i 100-året for Kalundborg Museum*. L. Pedersen red. Narayana Press, Gylling.

Pedersen, B. K. 2020: *Yngre med årene. Sundhedsbogen, der giver dig mindre sygdom og et længere liv med flere gode år*. Gyldendal.

Pedersen, L. & Findal, M.F. 2000: "Kurs imod det Punkt af Horisonten, hvor Solen hver Aften gaar ned". En udvandrerrhistorie fra Sæby sogn i Vestsjælland. *Fra Holbæk Amt* 2000. Holbæk.

GADEHØJ

Jens Nielsen

I Tystrup ligger der en fin bronzealderhøj med navnet Gadehøj. Efter at højen havde ligget uplejet hen en længere årrække blev der indgået en aftale med lodsejer og fredningsmyndigheden Kalundborg Kommune om, at Kalundborg Arkæologiforening fik tilladelse til at rydde højen for uønskede vækster. Det tog en lille arbejdsdag i efteråret 2019 for David Barry, Gunnar Jørgensen, Hans Hansen, Thomas Hassø, Søren Rasmussen og Jens Nielsen at få væksterne på højen barberet godt og grundigt ned. I efteråret 2020 ordnede Søren Rasmussen og Gunnar Jørgensen højen.

Gadehøj før og efter pleje i 2019. Fotos: Jens Nielsen.

Hvis det virkelig skal gavne noget, skal fortidsminderne plejes en gang om året. For at fremme betingelserne for et godt levested for en varieret bestand af urter og dermed også for insekter og smådyr, skal plejen foregå så sent på året, at planterne har afsat og kastet deres frø.

Gadehøj før og efter pleje i 2020. Fotos: Søren Rasmussen.

PLEJETRÆNGENDE FORTIDSMINDER

Jens Nielsen

I Kalundborg Kommune er der ikke mindre end 765 fredede fortidsminder. Omkring 50 af dem bliver plejet af Kalundborg Kommune. Desuden bliver nogle ganske få plejet af private. Hvorledes det forholder sig med alle de øvrige, kan man ved selvsyn konstatere overalt, når man færdes i landskabet, hvis man da overhovedet kan få øje på fortidsminderne.

Her ligger der en opgave, hvor private personer har mulighed for at gøre en stor og meget synlig forskel.

På denne velpassede mark ligger der tre voldsomt overgroede bronzealderhøje. Selve højene er imidlertid ikke synlige, idet de er skjult af træer og buske, hvis størrelse med al ønskelig tydelighed viser, at der er mange år siden, nogen har taget sig kærligt af højene. Foto: Jens Nielsen.

Inde under alt det grønne ligger der faktisk en dysse. Lidt til højre for midten kan man lige skimte toppen af dækstenen. Foto: Jens Nielsen.

Denne dysse er fuldstændig skjult, når der er blade på de opvoksede træer, der i øvrigt er i fuld gang med at beskadige fortidsmindet. Foto: Jens Nielsen.